
SISSEJUHATUS

Kahe maailmasõja vahelise perioodi ajalugu on Lääne-Euroopas ja ka Soomes üldjoontes piisavalt uuritud. Selle perioodi uurimise tippaeg oli 1960. ja 1970. aastatel. Ida-Euroopas, sealhulgas Balti riikides on olukord teistsugune. Rohkem kui pool sajandit nõukogude võimu löi olukorra, kus Balti riikide sõdadevahelist välis- ja sisepoliitikat käsitlevad uurimused, milles kasutatakse nii Lääne kui ka Ida arhiivide dokumente, jäid kirjutamata.

Ajaloo eripäraks on see, et ta on lahutamatu seotud tänapäevaga. Ühiskond vajab uute otsustuste tegemisel võimalikult palju usaldusväärset teavet arengust, mis viis tänapäeva. Vajadus sellise teabe järgi on viimase poole sajandi jooksul pidevalt kasvanud. Riigid, nagu inimesedki, sünnivad ja eksisteerivad teatud aja. Kuid erinevalt inimesest, kes suudab muuta oma geograafilist asukohta, on riigi geopoliitiline asukoht muutumatu. Taasiseseisvunud Balti riikide geopoliitiline asend ei ole muutunud. Suurriikide huvi Balti riikide vastu pole kusagile kadunud. Seepärast ei ole minevik ka täna oma aktuaalsust kaotanud. See mõjutab sageli tänaseid otsuseid, suhteid Venemaaga ja teiste Euroopa suurriikidega.

Iga riigi välispoliitika peamine ülesanne on kaitsta riigi iseseisvust. Tõsi, ajastu, mil kolm Balti riiki olid iseseisvad, ei olnud väikeriikide vastu heatahtlik. Sõdadevaheline periood oli komplitseeritud aeg, mil süvenesid vastuolud Euroopa demokraatlike ja totalitaarsete riikide vahel. Just totalitaarsed riigid astusid 1939. aastal saatuslikud sammud, mis lükkasid Euroopa uude sõtta.

Balti riikide maailmasõdadevahelise välispoliitika analüüsimisel on võimalik kaks lähenemisviisi. Esimene võimalus: Balti riigid olid etturid, kes sattusid suurriikide välispoliitilistesse kombinatsioonidesse ja kes ohverdati julmas mängus suurriikide poliitiliste eesmärkide nimel. Iseseisvuse kadumise põhjust võib näha ainult selles. Ühtlasi võib Balti riikide sise- ja majanduspoliitikat pidada sündmuste käigus tähtsusetuks. Lähtekohaks võib valida geopoliitika. Meenutame, et geopoliitika hõlmab geograafiat, poliitikat ja ajalugu. See tähendab, et mingi territooriumi saatust ja tulevikku ei saa lahutada geograafiast, poliitikast ja ajaloost. Sellise lähenemise järgi võib pidada Balti riikide iseseisvuse sündi imeks ja nende riikide kadumist loomulikuks. Teine võimalus: vaadelda Balti riike kui ajaloo subjekte, kes oma huvisid silmas pidades püüdsid kohaneda Euroopa suurpoliitika muutustega. Sellise lähenemise järgi on otsustav riigijuhtide ja poliitikute tahe, tegevus ja vead. Näiteks leiavad mitmed Tšehhi ajaloolased, et Tšehhoslovakkial oli

võimalus iseendaks jääda ja vastupanu osutada ka üksi ja et otsus jätta see tegemata langetati Prahas, mitte Münchenis, Pariisis, Londonis või Berliinis. Tunnistatakse, et tegemist oli komplitseeritud olukorraga, kuid mitte unikaalsega. Samas on neidki, kes leiavad, et Tšehhoslovakkia presidenti Emil Hácha võiks vaadelda kui Austria-Ungari ametnikku, konservatiivset rahvuslast, heasüdamlikku ja seniilset vana meest, kes oli teadlik oma rahva raskest olukorrast, kuid kes alistus poliitilisele gangsterismile seepärast, et soovis alandlikkuse ja alistumise abil päästa rahvas veresaunast ja pälvida sakslaste heatahtlikkust. Ameerika ajaloolane William L. Shirer iseloomustab Hácha kui isikut, kes oli kaotanud igasuguse väärikuse ja lömitas uhkeldava Hitleri ees. Shirer arvab, et ainuüksi nimi Hácha tekitab tülgastust ka tulevikus.¹ Niisiis võib ja saab poliitikute tegevust käsitleda ka inimlikest nõrkustest ja parimatest kavatsustest lähtudes. Kuid ka teise lähenemisviisi puhul tuleb arvestada geopoliitilise aspekti mõju välispoliitikale. Iseseisvast rahvast annab tunnistust kriitiline suhtumine oma minevikku ja minevikumeestes, olgu nende teened mingil ajajärgul nii suured kui tahes.

Uurimuse eesmärgiks on selgitada järgmisi küsimusi: missugune oli suurriikide majanduspoliitika mõju Balti riikide välispoliitikale; mis segas või takistas Balti riikide omavahelisi suhteid; missugused olid Balti riikide suhted suurriikide Inglismaa, Saksamaa, Poola ja Nõukogude Liiduga; mida kujutas 1930. aastate teisel poolel deklareeritud nn. neutraliteedipoliitika. Majanduslik faktor mängib otsustavat rolli eriti väikeriikide välispoliitika kujunemisel. Uurida tuleb ka küsimusi, miks ei tekkinud Balti riikide vahel 1939. aasta sügisel välis- ja sõjalis-poliitilist koostööd, miks valisid Eesti, Läti ja Leedu alistumise tee ja miks ei järginud nende eeskuju Soome. Üheks uurimise objektiks on ka Nõukogude Liidu kultuuridiplomaatia ja välisriikide reaktsiooni Balti riikide inkorporeerimisele 1940. aastal suvel. Sisepoliitikat käsitletakse uurimuses nii võrd, kui võrd see puudutas ja mõjutas välispoliitikat. Leedus likvideeriti demokraatlik ühiskonnakorraldus 1926. aastal, Eestis ja Lätis 1934. aastal. Autoritaarse riikliku korralduse tingimustes läks välispoliitiliste otsuste langetamine väikese ringi poliitikute kätte. See ei jätnud mõjutamata ka välispoliitikat. Balti riikide omavahelisi suhteid on püütud mõista Nõukogude Liidu ja Saksamaa välispoliitikast ja rahvusvahelistest suhetest lähtudes.

Käesolev uurimus lähtub historismi printsibist – nähtusi käsitletakse nende muutumises ja arengus, tuuakse esile nähtuse tekkimise ja arenemise põhijärgud ja omapära. Kuid seejuures on võetud arvesse, et ajaloos on alati eksisteerinud teatud alternatiivid, ehkki ajalugu on teostunud üheselt. See tähendab, et teostunud on ainult üks mitmetest võimalustest. See aga ei

¹ Vt. William L. Shirer. *The Rise and Fall of the Third Reich*. London, 1991, 444; Voitech Mastny. *The Czechs Under Nazi Rule. The Failure of National Resistance, 1939–1942*. New York and London, 1971, 41–42.

muuda valikusituatsioone olematuks. On väidetud, et valiku alternatiivitus saab eksisteerida ainult väljaspool inimühiskonda. Ainult selle fikseerimine, mis tegelikult aset leidis, välistaks võimalused hinnanguteks ja võrdlusteks ja annaks heakskiidu või hukkamõistu toimunule. Mõned uurijad peavad historismi rõhutamist ajaloo uurimise meetodina ülearuseks. Siinkirjutaja määratleks historismi kriitiliseks uurimissuunaks, mis rõhutab ajaloolise konteksti tähtsust ja seda mis tahes teksti tõlgendamisel.

Välispoliitika mõistmise aluseks on tingimus, et uurija tunneks välispoliitika tegijate tausta ja riigi institutsioonide ehitust. See eeldab, et rahvusvahelistest suhetest kirjutamisel arvestatakse ka sisepoliitilisi, kaitsepoliitilisi, sotsiaalseid, majanduslikke, kultuurilisi ja psühholoogilisi tegureid. Sise- ja välispoliitika mõjutavad sageli teineteist ja seda eriti väikeriikide puhul. Kuid eelnev loetelu mitmesugustest teguritest ei tähenda püüet võtta tähelepanu alla kõiki aspekte. Uurimuses on püütud vältida suuri üldistusi ja hoidutud mitmetele küsimustele lõpliku seletuse andmisest.

Enamik ajaloolasi ei tunnista ja kritiseerib tagantjärele tarkust – arutlusi selle üle, mis oleks juhtunud siis, kui oleks tehtud teisti, kui tehti. Ka selles raamatus on tagantjärele tarkust püütud vältida. Poliitilise ajaloo uurimise üks põhitõdesid on, et minevik on oma olemuselt jagamatu tervik, milles kõik mõjutab kõike. Ajalooallikad on säilinud vaid toimunud sündmustest, mitte sellest, mis ei ole juhtunud. Teaduslik ajalookäsitlus ei saa lähtuda mingitest ideoloogiale põhinevatest tõlgendustest. Teaduslik ajalookäsitlus põhineb eelkõige ikka faktidel ning ajaloo uurimise üldtunnustatud põhimõtetel.

Uurimuses analüüsitakse Eesti välispoliitikat koos Läti ja ka Leedu välispoliitikaga. Balti riigid ei olnud välispoliitiliselt homogeenised. Kui Eestist ja Lätist said iseseisvuse saavutamise järel *status quo* kaitsjad, siis Leedu taotles oma territoriaalprobleemidest tulenevalt selle muutmist. Kuid Balti-poliitika vaatlemisel peaks arvestama, et kolm riiki koos olid piisavalt suured, et sündmuste käigule mõju avaldada. Uurimuses on peaarõhk Eesti välispoliitikal. Läti ja Leedu välispoliitikat nii üksikasjalikult ei käsitleta. Olulisel kohal on suhted Nõukogude Liidu, Saksamaa, Poola ja Skandinaavia maadega. Uurimuses ei ole vaadeldud Kominterni tegevust ja mõju Balti riikide välispoliitikale.

Uute uurimissuundade või meetodite mitterakendamine ei anna veel tunnistust ajaloo uurimise nõrgast tasemest. Uute uurimissuundade, teooriate ja meetodite rakendamine maailmasõdadevahelise Eesti, Läti ja Leedu poliitilise ajaloo uurimises võiks tulla kõne alla alles pärast põhjalike, esmaallikatele tuginevate uuringute teostamist. See tähendab, et eelkõige peaksime omama piisavat hulka uurimusi.

Eesti, Läti ja Leedu välispoliitikat, ka nende omavahelisi suhteid ja suhteid naabritega maailmasõdade vahel ei ole seni piisavalt uuritud. Uurimus peaks

võimaldama paremini mõista ka neid põhjusi, mis kustutasid kolm riiki iseseisvate riikide hulgast. Senisest ulatuslikum arhiividokumentide kasutamine võimaldab luua realistlikku minevikupilti ja lükata ümber meie senist müütidel põhinevat minevikunägemust. Ühelt poolt tuleb käesolevaski uurimuses paratamatult korrata juba teada olevaid fakte. Lai allikaline baas peaks võimaldama paremini ja selgemalt mõista juba teadaolevat. Teisalt võimaldab endise Nõukogude Liidu ja ka lääneriikide arhiivide üheaegne kasutamine tuua kasutusse uusi fakte ja näidata mitmeid sündmusi hoopis teises valguses.

Lähtekohaks on valitud Hitleri võimuletulek. Balti riikide välispoliitikat käsitletakse kuni Balti riikide annekteerimiseni 1940. aasta suvel. Rahvusvaheliste suhete ajaloos tähistab käsitletav ajajärk teravat diplomaatilist konfrontatsiooni, mis viis Teise maailmasõja puhkemisele 1939. aasta septembris ja Balti riikide iseseisvuse kadumisele. Et välispoliitiliste otsuste langetamine tulenes käsitletava perioodi eel väljakujunenud konstellatsioonist, siis nõudis paljude probleemide selgitamine tagasivaadet eelmisse kümnendisse. Näiteks ei saa jätta käsitlemata 1926. aasta riigipööret Leedus ja rääkida samas riigipöördest Eestis ja Lätis. Sama kehtib ka presidentide Konstantin Pätsi, Kārlis Ulmanise ja Antanas Smetona idasuhete kohta, mis kujunesid välja juba 1920. aastatel, kuid millela ei ole mõistetavad järgmise kümnendi välispoliitilised otsustused.

Lääneriikides ilmunud teaduslikke uurimusi võib jagada kahte rühma. Enamikus neist käsitletakse Balti riike, geopoliitilist aspekti aluseks võttes, suupoliitika objektidena. Seda tehakse tahtmatult. Balti riike vaadeldakse kui suurriikide ettureid, kelle suurriigid neile sobival hetkel ohverdasid. Iseseisvuse kadumist nähakse ainult selles. Balti riikide enda sise- ja majanduspoliitikat peetakse väheoluliseks. Samas korratakse mitmeid legende ja memuaarteoste valesid. Siinkohal võiks näiteks tuua Boris Meissneri ja Albert Tarulise uurimusi.² Meissner uuris üksikasjalikult neid argumente, millega Nõukogude valitsus püüdis õigustada Balti riikide okupeerimist ja annekteerimist. Ta leidis, et Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahel sõlmitud mittekallaletungilepingud keelustasid igasuguse agressiivse tegevuse, s.t. mitte ainult otsese kallaletungi, vaid ka iga vägivallaakti, mis on suunatud mõne lepinguosalise riigi territoriaalse puutumatus ja poliitilise sõltumatuse vastu. 1933. aastal Nõukogude Liidu ja Balti riikide poolt alla kirjutatud agressiooni defineerimise konventsioon aga välistas Meissneri arvates ka mittesõjalise vägivalla kasutamise. Meissner näitas ilmekalt, kuidas Nõukogude Liit rikkus Balti rahvaste enesemääramisõigust ja sõlmitud lepinguid. Kuid Balti riikide juhtide enda välis- ja sisepoliitilistele vigadele ei pööranud Meissner mingit tähelepanu.³

² Boris Meissner. Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht. Köln, 1956; Albert N. Tarulis. Soviet Policy Toward Baltic States 1918–1940. Indiana, 1959.

³ Vt. ka Boris Meissner. Die russische Politik gegenüber der baltischen Region als Prüfstein für das Verhältnis Russlands zu Europa. – Die Aussenpolitik der baltischen

Läänes ilmunud uurimustest, kus käsitletakse Balti riike ajaloo subjektidena, võiks nimetada 1977. aastal Soomes ilmunud Seppo Myllyniemi „Baltian kriisi 1938–1941“. Myllyniemi tuleb järeldusele, et vastastikuse abistamise lepingu sõlmimine tõi kaasa olukorra, kus maailma avalik arvamus ei pööranud Balti riikidele enam mingit tähelepanu. Myllyniemi leiab aga, et Balti riigid ja Soome ei mõistnud Teise maailmasõja eelõhtul Nõukogude Liidu kaitsepoliitilisi eesmärke ja suhtusid seetõttu umbusuga Moskva soovidesse.⁴ Aastail 1982–1984 ilmus Stockholmis Edgar Andersoni kaheosaline mahukas ja põhjalik uurimus Läti välispoliitikast.⁵ Lääne autoritest võiks veel nimetada Bronis J. Kaslase, John Hideni, Patric Salmoni, David M. Crowe'i, Alfred E. Senni ja Hugh I. Rodgersi uurimusi.⁶ Loetelu võiks jätkata. Kuid kõigi nimetatud autorite uurimuste puuduseks on see, et endise Nõukogude Liidu arhiivid olid Lääne uurijatele suletud. Seepärast on täiesti hüpoteetilised järeldused ja mälestustes esinevate valed kordamine ka mõistetavad.

Alles viimastel aastatel on Soomes ilmunud mitmeid töid, kus on kasutatud ka endise Nõukogude Liidu arhiivide materjale. Märkimist väärivad Osmo Hyytiä uurimus Eesti välispoliitikast, Jari Leskineni mahukas uurimus Soome ja Eesti salajasest sõjalisest koostööst ja Konstantin Pätsi elulugu Martti Turtola sulest.⁷ Välispoliitilisi küsimusi on valgustanud ka André Sahlström Eesti sisepoliitilist kriisi, vabadussõjalaste ja Soome paremäärmuslaste suhteid kajastavas uurimuses.⁸

Nõukogude perioodil ilmunud kirjandus. Ajal, mil Balti riigid kuulusid Nõukogude Liidu koosseisu, ei olnud võimalik käsitletavat teemat objektiivselt uurida. Nõukogude ideoloogia ja propaganda teenistuses olev ajalooteadus tegeles peamiselt töölis- ja revolutsioonilise liikumise küsimustega, mis seoti

---

Staaten und die internationalen Beziehungen in Ostseeraum. Hrsg. von Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Cornelius Hasselblatt. Hamburg, Bibliotheca Baltica, 1994, 466–470.

⁴ Seppo Myllyniemi. Baltian kriisi 1938–1941. Keuruu, 1977, 176–183.

⁵ Edgar Anderson. Latvijas Vēsture 1920–1940. Ārpolitika I. Stockholm, 1982; Edgar Anderson. Latvijas Vēsture 1920–1940. Ārpolitika II. Stockholm, 1984.

⁶ Bronis J. Kaslas. The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland. Pittston, 1976; John Hiden and Patrick Salmon. The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. Revised ed. London; New York, 1995; David M. Crowe. The Baltic States and the Great Powers. Foreign Relations 1938–1940, Oxford, 1993; David M. Crowe. Great Britain and the Baltic States 1938–1939. – The Baltic States in Peace and War 1917–1945. Ed. by V. Stanley Vardys and Romuald J. Misiunas. Pennsylvania State University, 1978; Hugh I. Rodgers. Search for Security. A Study in Baltic Diplomacy, 1920–1934. Archon Books, 1975.

⁷ Osmo Hyytiä. Viron kohtalontie 1933 : 1939 : 1940. Jyväskylä, 1992; Jari Leskinen. Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930–1939. Helsinki, 1997; Martti Turtola. President Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed. Tallinn, 2002.

⁸ André Sahlström. Under blåsvarta färger. Den estniska konstitutionella krisiens verkningar i de finsk-estniska relationerna åren 1934–1938. Helsinki, 2000.

ka välispoliitikaga. Nõukogulikule ajalookäsitlusele oli omane ajaloo ühekülgne, kommunistlikust maailmavaatest lähtuv tõlgendamine ning ajaloo kajastamine Nõukogude Liidule positiivses valguses. Ehkki nõukogude ajalooteadus kuulutas geopoliitika reaktsiooniliseks pseudoteaduslikuks teooriaks, lähtusid sellest ka nõukogude autorid. Kuulutati, et Baltikumi minevik ja olevik oli ja on lahutamatult seotud Venemaa ja Nõukogude Liiduga. Nagu ka tulevik. Nõukogude välispoliitikat näidati äärmiselt positiivses valguses, Balti riikide välispoliitikat reaktsioonilisena. Teise maailmasõja puhkemise põhjusi nähti peamiselt Versailles' lepingus, 1935. aastal sõlmitud Inglise–Saksa laevastikulepingus ja Müncheni sobingus. Olulistest sündmustest, näiteks Molotovi–Ribbentropi lepingu lisaprotokollist, mille avalikustamine võinuks kahjustada Nõukogude Liidu mainet, püüti vaikida. Molotovi–Ribbentropi lepingu sõlmimist käsitleti rahvusvahelise olukorra pealesunnitud käiguna. Allikad, mis näitasid lepinguga kaasaskäiva lisaprotokolli olemasolu, kuulutati võltsinguks.⁹ Balti riikidega rahulepingu sõlmimine 1920. aastal, mittekallaletungilepingu sõlmimine 1932. aastal ja vastastikuse abistamise lepingu sõlmimine 1939. aastal kuulutati Nõukogude rahupoliitika eredateks näideteks. Kõigi kolme Balti riigi välispoliitika eesmärgiks peeti Nõukogude-vastaste intriigide või koguni agressiooni ettevalmistamist. Balti riikides kehtinud autoritaarrežiime nimetati fašistlikeks. Balti riikide juhte süüdistati selles, et nad ei tuginenud Nõukogude Liidu rahuarmastavale välispoliitikale, keeldusid vastastikuse abistamise lepingu sõlmimisest juba 1930. aastate keskel ja et nad rikkusid 1939. aastal sõlmitud vastastikuse abistamise lepingut.

Kõigis nõukogude autorite töödes tsiteeriti nn. marksismi-leninismi klassikuid ja Nõukogude riigijuhte, kelle töödel ja seisukohavõttudel polnud Balti riikide välis- ja sisepoliitikaga mingit seost või oli seda väga vähe. Metodoloogiline alus leiti just siit. Eesmärk oli tõestada, et Balti riigid annekteeriti rahvusvaheliste kokkulepete alusel ja sisemisest arengust tulevalt, töötava rahva tahtel. Väideti, et 1940. aasta sündmustega pandi maksma ajalooline õiglus, mis oli lakanud olemast Inglise, Prantsuse ja Ameerika imperialistide 1919. aasta interventsiooni tagajärjel. Nii näiteks väitsid A. Drizul ja Viktor Maamägi, et 1940. aasta revolutsioon Baltikumis oli üks esimesi sotsialistlike revolutsioone maailmas, kus proletariaat saavutas kodanluse üle võidu relvastatud ülestõusuta ja et see kinnitas Lenini geniaalset ennustust sotsialistliku revolutsiooni rahumeelsest arengust parlamenti kasutades.¹⁰ See nn. revolutsiooniteooria oli oma olemuselt üsna primitiivne. Deklareeriti lihtsalt, et mälestus nõukogude võimust 1919. aastal jättis kustumatu jälje töötava rahva mällu, ja võimsa Nõukogude Liidu olemasolu, selle pidev tugevnemine ja sotsialistliku ülesehitustöö edu-

⁹ Vt. Ajaloo võltsijad. Ajalooline ülevaade. Tallinn, 1948, 79.

¹⁰ А. Дризул, В. Маамяги. Историческое значение вступления республик Прибалтики в состав СССР. – Коммунист Советской Латвии. № 8, 1992, 53.

sammud avaldasid maailma rahvaste saatuse kujunemisele ja võitlusele rõhujate vastu suurt revolutsioneerivat mõju. Eeltoodust tehti järeldus, et 21. juunil 1940 pühkis töötav rahvas riigitüürilt fašismimeelse kodanliku kliki ja aitas võimule rahvavalitsuse ja et kakskümmend aastat kestnud kodanluse võimutsemise lõpp oli ajaloo seaduspärasus.¹¹ Tõsi, ajastu olemust ja iseloomu silmas pidades oleks asjatu tagantjärele soovida, et toona oleks kirjutatud avalikult Molotovi–Ribbentropi lepingu salajasest lisaprotokollist. Samuti seda, et 1940. aasta sündmuste puhul oleks räägitud Punaarmee ja Nõukogude Liidu emissaride – Andrei Ždanovi, Andrei Võišinski ja Vladimir Dekanozovi erilisest rollist. Teame, et Nõukogude Liidus valitses totaalne tsensuur. Muidugi võib väita, et olnuks parem, kui kogu nõukogude perioodi vältel ei oleks ilmunud ühtki kirjutist Balti riikide välispoliitikast. Võib siiski arvata, et toona ilmunud kirjandus tekitas sageli soovitud hoopis vastupidise reaktsiooni ja süvendas enamiku lugejate eitavat suhtumist nõukogude režiimi, kutsus mõtlema ja hoidis ülal huvi kaotatud iseseisvuse vastu. Kuid kõik, mis väideti, ei olnud päris vale. Saksa orientatsioon Eesti välispoliitikas – ja pärast Müncheneri lepingu sõlmimist ka Läti ja Leedu välispoliitikas – oli olemas. Lõhe sisepoliitikas, autoritaarrežiimi ja rahva vahel oli samuti olemas. Sellele juhtisid tähelepanu ka mitmed Läänes ilmunud uurimuste autorid.¹²

Nõukogude ajal ilmunud kirjanduse Balti riikide välispoliitikast võiks jaotada kahte rühma: stalinismist mõjutatud tööd ja nõukogude süsteemi liberaliseerumisaegastu tööd. Rühmitamine on tinglik. Ka süsteemi liberaliseerumise ajal ilmus olemuselt stalinistlikke ja sisult primitiivseid uurimusi ja artikleid. Esimesse rühma võiks paigutada 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate keskel kirjutatud tööd. Neis leidub ohtralt tahtlikke valesid, väljamõeldisi ja sõimu. On viidatud allikatele, mida ei õnnestu leida. Läänes ilmunud memuaarid ja uurimused kuulutati küüniliselt võltsinguteks ja nende autorid reaktsioonilisteks ajaloolasteks, ajaloo võltsijateks või hoopis reeturiteks. Siin võiks nimetada Madis Pestit ja Algu Raadikut.¹³ Tartu Ülikooli kauaaegse prorektori Ilo Sildmäe 1953. aastal ilmunud töö kandis äärmiselt küünilist pealkirja: „Fašistlik Eesti kodanlus imperialistliku agressiooni teenistuses Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamisel 1934–1940“. Lätlastest võiks niisuguste kirjutiste autoritena nimetada A. Drizulit, leedulastest Kostas Navickast.¹⁴

¹¹ J. Saat. Nõukogude võim Eestis. Oktoober 1917 – märts 1918. Tallinn, 1975, 463. Vt. ka Revolutsioonist revolutsioonini. 1905–1940. Toim. koll.: H. Arumäe, J. Kahk, A. Panksejev, K. Siilivask. Tallinn, 1975.

¹² Vt. nt. Tõnu Parming. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana. – Metroo teine raamat. Stockholm, 1979, 91–103.

¹³ Madis Pesti. Rahvuslik reetmine „rahvusluse“ sildi all. Kodanliku Eesti välispoliitika aastatel 1934–1940. Tallinn, 1960; Algu Raadik. Kodanliku Eesti sõltumusest imperialistlikest suurriikidest. Tallinn, 1957.

¹⁴ A. A. Дризул. Латвия под игом фашизма. Рига, 1960; K. Navickas. TSRS vaidmuo, ginant Lietuva nuo imperialistines agresijos 1920–1940. Vilnius, 1966; Kostas Navickas. The Struggle of the Lithuanian People for Statehood. Vilnius, 1971.

Teise rühma, 1970. ja 1980. aastatel ilmunud tööde käsitlusviis oli ratsionaalsem. Balti riike süüdistati küll endiselt 1939. aastal sõlmitud vastastikuse abistamise lepingu rikkumises, kuid mitte enam Nõukogude-vastase agressiooni ettevalmistamises. Nüüd räägiti agressori platsdarmist. Sisepoliitikat käsitledes räägiti fašistlike meetodite rakendamisest, fašismi leebemast erivormist. Režiim oli selleks ajaks liberaliseerunud. Eesmärk oli leida ajalooline põhjendus Nõukogude Liidu territoriaalsele terviklikkusele. Kuid ka nendes töodes nähti kommunistidel erilist rolli sündmuste arengus. Siia kuuluvad 1960. aastate teisest poolest kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni kirjutatud tööd. Mõned neist tõlgiti ka inglise keelde. Kuid neiski salati maha fakte ja ka allikaline baas oli nõrk. Nimetame siin Paul Vihalema „Eesti kodanluse üleminek Saksa fašismi teenistusse“ (Tallinn, 1971); Heino Arumäe „At the Crossroads. The Foreign Policy of the Republic of Estonia in 1933–1939“ (Tallinn, 1983). Arumäe on hoidunud käsitlemast Molotovi–Ribbentropi lepingu, vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ja 1940. aasta sündmusi. Baaside lepingu sõlmimist ja nn. juunipööret 1940. aastal ja seejärel toimunud sovetiseerimist käsitleb Villem Raua varjunime all ilmunud raamat „Developments in Estonia 1939–1941“ (Tallinn, 1979). Viimane töö oli mõeldud eeskätt levitamiseks Läänes. 1940. aasta sündmusi näitas Raud kui ainult sisemise arengu tulemust. Raud püüdis tõestada, et ENSV loodi igati seaduslikult. Lätlastest ja leedulastest autoritest tuleks nimetada Vilnis Sīpolsit ja Robertas Žiugždat.¹⁵ Sotsialistliku revolutsiooni teooria ja sotsialismi kehtestamise ühised seaduspärasused võeti kokku 1978. aastal Moskvas ilmunud Eesti, Läti ja Leedu nõukogude ajaloolaste ühishismonograafias.¹⁶

Pagulaste kirjandus. Lähiminevikust huvitatud avalikkusele on olnud kättesaadav suur hulk Balti pagulaste memuaare ja artikleid. Teaduslikul tasemel töid suutsid kirjutada vähesed. Lätlased ja leedulased olid seejuures eestlastest palju edukamad.¹⁷ Eesti autoritest, kes lähenesid küsimusele teaduslikult ja ka kriitiliselt, võiks nimetada vaid Evald Uustalu, Esmo Ridala ja Tõnu Parmingu üksikuid artikleid.¹⁸

¹⁵ В. Сиполс. Тайная дипломатия. Буржуазная Латвия в антисоветских планах империалистических держав 1919–1940 гг. Рига, 1968; Robertas Žiugžda. Lithuania and Western Powers 1917–1940. Vilnius, 1987.

¹⁶ Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии. Восстановление советской власти. Ред. колл.: И. И. Минц (гл. ред.), А. А. Дризул, Ю. И. Жюгжда, В. А. Маамяги, А. К. Панкеев, Б. А. Томан, И. А. Штейман, Р. Я. Шармайтис, А. А. Эльвих. Москва, 1978.

¹⁷ Vt. Leonas Sabaliūnas. Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism 1939–1940. Indiana University Press, 1972.

¹⁸ Vt. Evald Uustalu. Riigikogu väliskomisjoni protokollid 1924–34 ja 1938–39. – Eesti tagasivaates. (Estonia in Retrospect.) EÜS Põhjala. Stockholm, 1987; Evald Uustalu. Eesti Vabariik 1918–1940. Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1968; Evald Uustalu. The History of Estonian People. London, 1952; Esmo Ridala. Peajooni Eesti välispoliitikast 1934–1940. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat VIII. 1977–1979. Stockholm, 1979; Tõnu Parming. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana. –

Ka enamikule pagulastele olid Balti riigid ajaloo objektid. Eksisteeris nn. poliitilise korrektsuse doktriin. Osa autoreid arvas, et kuna autoritaarregiimi vigade ja pahede kritiseerimine langeb kokku Nõukogude propagandaga, siis tähendaks sellega nõustumine riikliku kontinuiteedi põhimõttest lahtiütlemist ja Balti riikide Nõukogude Liitu inkorporeerimise heakskiitmist.¹⁹ Oma osa pagulaste ajaloopildis oli nostalgia. Nad olid kaotanud kodumaa ja kogunud võõrsil arvukaid kannatusi. Kõik see tingis emotsionaalse lähenedamise ja ideoloogilise lubatavuse tõstatamise. Viimane jätkub sageli tänapäevalgi.²⁰

Presidendid Päts, Ulmanis ja Smetona kuulutati kolme riigi iseseisvuse sümboliteks. Nende tegevuse kritiseerimist pidas enamik pagulasi lubamatuks. Kõiges, mis juhtus, olid süüdi Nõukogude Liit ja Saksamaa. Vaieldi vastu nõukogude autorite väidetele, et Balti riigid olid liitunud või taasühinenud lepingute alusel ja sisemisest arengust tulenevalt. Neid väiteid püüti tõestada ainult oma ajaloonägemusega sobivate faktide ja tsitaatidega. Nõukogude Liidu süü tõestamiseks loetleti kõik temaga sõlmitud lepingud: Tartu rahu, 1932. aasta mittekallaletungileping, 1933. aasta agressori määratlemise deklaratsioon, 1939. aasta vastastikuse abistamise leping. Sellele lisati näited Nõukogude valitsuse õonestustööst ja survepoliitikast: 1924. aasta 1. detsembri mäss ja piirivahejuhtumid, Molotovi–Ribbentropi leping, baa-side lepingu vägivaldne pealesurumine, ultimaatum 1940. aasta juunis. Saksamaa kuritegudest ja okupatsioonist kirjutati hoopis vähem.²¹ Toimunud süüdistati eeskätt Johannes Varest, Augusts Kirhenšteinsi ja Justas Paleckist ning väideti, et sisepoliitikal ei olnud iseseisvuse kaotamisel mingit tähtsust. Sageli oli kuulda argumenti, et ei ole põhjust rebida lahti vanu haavu ja uurida ajaloo dramaatilisi sündmusi. Samas süüdistati Nõukogude Liidu ja Saksamaa kõrval ka naabreid, kes olevat keeldunud otsustaval hetkel poliitilisest ja sõjalisest koostööst – eestlased süüdistasid soomlasi ja lätlasi, lätlased eestlasi ja leedulasi.²² Olulisel kohal oli tagantjärele tarkus – arutlemine selle üle, et kui oleks tehtud nii või naa, siis missugune olnuks saatus. Niimoodi arutlejad loetlesid Nõukogude Liidu kuritegusid ja järeldasid, et suurriigi kõigi nõudmiste hääletu vastuvõtmine oli optimaalne ja et kui olekski toimitud teisiti, olnuksid tagajärjed veelgi hullemad. Niisugune oli pääsenute nägemus. Vaevalt võisid nii mõelda need, kellele saatus oli määratud sattuda

---

Metroo teine raamat. Stockholm, 1979; Tõnu Parming. Estonia Between Two Powers. – Journal of Baltic Studies, 2, 1974.

¹⁹ Vt. J. Kleesment. Riiklik tegevus ei tohi katkeda. – Eesti Rahvusnõukogu toimetised nr. 1. Eesti vabadusvõitlus ja poliitilise keskuse probleeme. Stockholm, 1948, 9.

²⁰ Vt. Vello Helk. Eesti ajalugu on mitmetahuline. – Looming, 2, 1996, 225–241.

²¹ Vt. Artur Taska. Enesemääramisõigusest rahvusmõrvani – Nõukogude Liidu sõnad ja teod Eesti Vabariigi ja rahva suhtes. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVI. Toronto, 1965, 81–95; V. Pekomäe. Lasud Peipsi järvel. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas II. Stockholm, 1955, 154–160.

²² Stasys Raštikis. Kovose del Lietuvos. Kario atsiminimai II. Los Angeles, 1957, 140–141; vt. ka Alfred Luts. Heitluste keerises I. Lund, 1975, 81–90.

Nõukogude Liidu laagritesse. Nii loodi müüt, milles kahtlejad kuulutas enamik pagulasi ketseriteks, Nõukogude Liidu käsilasteks ja Balti riikide iseseisvuse mõtte vaenlasteks. Üllatavalt ruttu unustati autoritaarajastu tegelikkus. Kuid see oli isegi mõistetav, sest kõik, mis tuli iseseisvuse kaotamise järel – küüditamised, sõda, Hitleri ja Stalini vangilaagrid – oli midagi kohutavat. Püüti luua „rahvuslikku“ ajalookäsitlust. Seepärast sai minevikust ideaal, mis aitas pagulastel raskeid aegu üle elada. Inimesed võtavad ju ikka kergemini omaks müüdid, kui et tunnistavad karmi tegelikkust.

Ilmusid raamatud, kus anti juhtnööre, kuidas peaksid pagulased rääkima ja kirjutama Eesti ajaloost ja iseseisvuse kadumisest. Nii näiteks kirjutas tunnustatud eesti pagulasest rahvaluuleteadlane Oskar Loorits 1955. aastal: „Katastroofide ja kriiside ajal juhtub aina, et suur osa juhtkonnast ei täida enam rahvuse südametunnistuse funktsiooni, vaid koguni demoraliseerib rahvust oma oportunistliku või lausa orjalikuks kollaboratsiooniks manduva eeskujuga.“ See tsitaat tekitab esmapilgul mõtte, et jutt on Eesti presidendist ja sõjavägede ülemjuhatajast. Looritsa järgi oli aga Pätsi ja Laidoneri tegevus algusest lõpuni peaaegu veatu ja Eesti Vabariik tõeliselt eetilise riigimehe Pätsi meistriteos. 1934. aasta 12. märtsi riigipööret ja demokraatia likvideerimist nimetas Loorits positiivseks nähtuseks. Ta kutsus pagulasi üles panema süü toimunu eest muidugi Nõukogude Liidule ja Saksamaale, aga ka Eesti opositsioonile, rahvusliku Keskerakonna juhile Jaan Tõnissonile, kes oli töötanud vastu Pätsi tõeliselt rahvuslikele kavatsustele, seejärel aga kollaborantidest iseseisvuse mahasahkerdajatele Johannes Varessele, Hans Kruusile ja Hjalmar Mäele, kommunistide ja natside kaasajooksikutele, igasugustele muudele sahkerdajatele ja mitmest udarast lüpsjatele. Tõnisson sümboliseeris Looritsa järgi kambakraatiat, mida ta nimetas omameeste kamba diktatuuriks näilise demokraatia sildi all, kes erinevalt Pätsist silmakirjatses illusoorsete aadetega. Ta nimetas Tõnissoni veel õõnsalt kõmisevate üldfraaside esitajaks ja donkihhotlikuks rüütliks.²³

Meenutame, et autoritaarrezžiimide kehtestamisega läks välispoliitiliste otsuste langetamine piiratud ringi inimeste kätte. Parlamentide tegevus peatati. Leedus ja Eestis loodi variparlamendid. Lätis aga loobuti 1934. aasta mai riigipöörde järel parlamendist üldse. See lõi salastatuse olukorra, kus tõest välispoliitilist informatsiooni oli vaid väga kitsal ringil inimestel. Iseseisvuse kaotamise järel kadusid mitmed nendestki Nõukogude laagritesse. Arhiivid olid jäänud kodumaale. Need, kes pääsesid läände, eelistasid vaikida. Hea näide on siin Eesti välisministri abi Heinrich Laretei, kes ei suvatsenud meenutada oma mälestustes ja artiklites sõnagagi neid arutelusid, mis toimusid 1935. aastal välispoliitilise orientatsiooni küsimustes tema kaasosalemisel ja töid kaasa välispoliitilise orienteerumise Saksamaale.²⁴

²³ Oskar Loorits. Eesti ajaloo põhiprobleemid. – Iseseisvuslaste kirjavara 11. Kirjastus Tõrvik, 1955.

²⁴ Vt. Heinrich Laretei. Saatuse mängukanniks. Mällu jäänud märkmeid. Tallinn, 1992.

Esimesed tööd Balti riikide välispoliitikast ja 1939.–1940. aasta sündmustest ilmusid juba pärast seda, kui iseseisvus kaotati. Mitmed nendest anti välja Ameerika Ühendriikides. Autorid olid enamasti endised diplomaadid. Eesmärk oli juhtida tähelepanu Balti küsimusele ja tehtud ülekohtule ning hoida Balti probleem poliitiliselt aktuaalsena. Autoritaarrežiimide olemust ja 1939.–1940. aastal tehtud otsuseid seejuures ei kritiseeritud. 1939.–1940. aasta sündmustest rääkides õigustati Balti riikide juhtide käitumist ja rõhutati, et väljapääsu tol ajal ei olnud ja olukord oli täiesti lootusetu. Pigem oli tegu sündmuste kirjelduse, mitte analüüsiga. Siin võiks nimetada endist Eesti välisministrit ja saadikut Pariisis, Varssavis ja Stockholmis Kaarel Robert Pustat, Läti endist saadikut Kaunases, Varssavis ja Bukarestis Ludvig Ēķist ja saadikut Washingtonis Alfrēds Bilmanist, tuntud Leedu geograafi Kazys Pakštast.²⁵

Esimesteks autoritaarrežiimide ja aastatel 1939–1940 vastu võetud otsuste kritiseerijateks said need pagulased, keda autoritaarrežiim oli represseerinud. 1960. aastal ilmus New Yorgis Eesti vabadussõjalastega seotud William Tomingase „Vaikiv ajastu Eestis”. Juba enne seda, 1950. aastal, oli Läti sotsiaaldemokraatide liider Bruno Kalniņš avaldanud Stockholmis raamatu „De Baltiska staternas frihetskamp”. 1956. aastal aga avaldas ta raamatu Läti sotsiaaldemokraatiast.²⁶ Neis kritiseeris Kalniņš teravalt Ulmanise režiimi. Tõsi, nii Tomingas kui ka Kalniņš pöörasid peatähelepanu sisepoliitikale. Nad järeldasid, et iseseisvuse likvideerimise tegid võimalikuks need sisepoliitilised olusuhed, mis valitsesid hetkel, kui toimus iseseisvuse likvideerimist võimaldav välispoliitiline muutus. Kalniņš ja Tomingas esitasid esimestena avalikult küsimuse, kas toimunud olid süüdi ainult Saksamaa ja Nõukogude Liit. Leidus kohe neid, kes tõstasid küsimuse ideoloogilisest lubatavusest. „Eesti Päevaleht” kirjutas 1962. aasta mais Tomingase „Vaikiva ajastu” kohta: „Igasugune aktsioon, ilmnegu see sõnas, kirjas või teos, mille eesmärgiks on Eesti Vabariigi põhiseaduse ja selle riiklike organite ametikandjate avalikkuse ees diskrediteerimine, on lepitamatus vastuolus Vaba Eesti nimel peetava võitluse põhiliste tõekspidamistega ja seepärast hukkamõistetav. William Tomingas ... on seda trükist kirjastades ja levitades toime tulnud aktsiooniga, mis on kvalifitseeritav kui Eesti Vabariigi põhiseaduse ja selle alusel ametisse seatud riiklike organite ja ametikandjate diskrediteerimisena. Niisugune aktsioon kahjustab Vaba Eesti taastamiseks peetavat võitlust nii paguluses kui okupeeritud kodumaal ja tuleb seepärast rangelt hukka mõista.”²⁷ Leiti, et Tomingas andis oma raamatuga Eesti riigile ja iseseisvusele hoobi selja tagant, pööras pea peale kõik tõsiasjad. Raamatut

²⁵ Vt. Kaarel Pusta. *The Soviet Union and the Baltic States*. New York, 1942; Ludwig Ēķis. *Latvia's Struggles for Independence*. Washington, 1942; Alfred Bilmanis. *Three Stars Between the Anvil and Hammer*. Washington, 1942; Alfred Bilmanis. *The Baltic States and the Baltic Sea*. Washington, 1943; Kazys Pakštas. *The Lithuanian Situation*. Chicago: Lithuanian Cultural Institute, 1941; Kazys Pakštas. *The Baltic Victim of the Present War*. – *World Affairs Interpreter*. April 1941.

²⁶ Bruno Kalniņš. *Latvijas sociāldemokratijas piecdesmit gadi*. Stokholmā, 1956.

²⁷ Eesti Päevaleht 7.5.1962; vt. ka Eesti Päevaleht 3.2.1962.

nimetati vassinguks, mille õige koht pidi olema prügimäel.²⁸ Teistsugune ei olnud reaktsioon ka Edgar Andersoni teadustööde puhul. Andersoni liialt sageli tõstatatud küsimus „miks“ oli enamiku pagulaste arvates lubamatu. Nii näiteks paigutas „Eesti Päevaleht“ 1960. aasta mais esilehele Andersoni ründava artikli „Läti ajaloolane ajalugu võltsimas“. Selles nimetati Andersoni kõige halvemat sorti kaardilauabluffijaks ja kutsuti esitatud faktidest mööda minnes tõde jalule seadma. Artikkel ei erinenud Nõukogude ajakirjanduses teisitimõtlejate kohta avaldatud sõimust: „Rääkimata kommunistide mannetuist ajaloovõltsimistest ikestatud kodumaal ning kommunistlikus neutraaltsoonis on absoluutne „nonchalantsus“ – täielik hoolimatus – naka-tamas ka „teaduseharrastajaid“ siin paguluses.“²⁹

Eesti pagulaste töödes esitati 1930. aastate teisel poolel välispoliitilise orientatsiooni kohta vastukäivaid seisukohti. Ajaloolane Tõnu Parming, endine diplomaat Aleksander Warma ja publitsist August Ots süüdistasid Eesti valitsust Saksa orientatsioonis.³⁰ Endine vabadussõjalane ja peakollaboraatorina Saksa okupatsioonirežiimi teenistuses olnud Hjalmar Mäe aga pidas iseseisvuse kaotuse peapõhjuseks Inglise orientatsiooni ja Saksamaa ignoreerimist. Süüdistuse, et autoritaarrežiim olevat välispoliitiliselt Briti orientatsiooni järginud, esitasid Mäe ja ka mõned endised vabadussõjalased juba Saksa okupatsiooni ajal: „Järgneval 1938. aastal läks valitsev klika juba lõplikult Inglise orientatsiooni libedat ja vildakat teed ja maailma õiglust taotlevate rahvaste raskete heitluste eelkatsumuste ajajärgul määras Päts juba oluliselt Eesti rahvale tema pärastise ääretult raske saatuse, tõugates ära tõelise abi ...“³¹ Mäe faktidega vastuolus olevad väited Eesti valitsuse Saksa-vaenulikkusest ja Briti orientatsioonist meeldisid mõnele pagulasele niivõrd, et nad pidasid eriti oluliseks tema mälestuste avaldamist. Mäe rõhutabki mälestustes korduvalt, et kui Eesti oleks sõlminud liidu Saksamaaga, siis poleks Saksamaa loovutanud Eestit Nõukogude Liidu huvifääri ja Saksa tankid oleksid rünnanud Nõukogude Liitu Narva jõe kaldalt.³² Saksa okupatsiooni ajal esitatud süüdistustele lisas Mäe veel välis- ja majanduspoliitikat puudutavaid süüdistusi: autoritaarrežiim ei orienteerunud Ameerika Ühendriikidele ega soodustatud välisriikide investeringuid Eestisse. Kuid erinevalt pagulaste enamikust oli Mäe arvates sisepoliitikal oma osa iseseisvuse kaotusel.³³

Pagulaste seas on viimastel aastatel leidunud ülikriitiliste seisukohtade esitajaid. Näiteks Ameerika Ühendriikides elav Eino Saaremaa nimetas

²⁸ Vt. Teataja 30.11.1963.

²⁹ Eesti Päevaleht 1.8.1960.

³⁰ Tõnu Parming. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana, 91–103.

³¹ Vandeadvokaat J. Kohjuse dr. Mäe ülesandel koostatud ülevaade Eesti vabadussõjalaste liikumise kohta. Esitatud Saksa võimudele seoses Rahvussotsialistliku partei ellukutsumise kavatsusega Eestis (dateerimata). BA, Rei, 23.

³² Hjalmar Mäe. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Stockholm, 1993, 69.

³³ *Ibid.*, 64–68.

1997. aastal avaldatud raamatus Nõukogude Liidu nõudmiste tingimusteta täitmist 1940. aasta juunis-juulis Pätsi Eesti-vaenuliku tegevuse finišiks. Saaremaa leiab, et Pätsi – intelligentse, teovõimsa ja eduka poliitiku tõeline nägu tuleks jäädvustada tõestele alustaladele, et ülespuhutud ja kiidetud lugulaulud Pätsist haavavad enamiku eestlaste mainet.³⁴

Taasiseseisvumise ajal ilmunud kirjandus. Alles nn. perestroika ajastu avas uurijatele Nõukogude arhiivide ukсед. 1980. aastate lõpust on kolmes riigis ilmunud mitmeid Eesti, Läti ja Leedu välispoliitikat käsitlevaid artikleid ja uurimusi. Taasiseseisvumise ajajärgul vaadeldi maailmasõdade vahel eksisteerinud riike ideaalriikidena. Vabadusvõitluses püüti vastukaaluks Nõukogude propagandale tuua esile esimese iseseisvuse aja saavutusi. Balti autoritaarrežiime kujutati suurepäraselt toimiva mehhanismina, mis olevat toonud kaasa rahva tõelise ühtsuse ja majandusliku tõusu. Toonaseid riigijuhte näidati enamasti ainult positiivses valguses, kritiseerimine samastati vaenulikkusega Eesti, Läti ja Leedu riikluse vastu. Tõstatati ka loosung ideoloogilisest lubatavusest. Leiti, et on lubamatu kasutada fakte ja järeldusi, mida olid kasutanud või teinud nõukogude ajaloolased. Ajakirjanikud ja ka ajaloolased pakkusid rahvale ilma igasuguse kriitikata ümber kirjutatud pagulaste mälestusi ja ajaleheartikleid, milles minevikusündmusi ja minevikumehi kujutati üha kaunimas valguses. Sealhulgas unustati täielikult, et mitmed nendest sündmustest või isikutest olid rohkem kui pool sajandit tagasi rahva terava kriitika objektiks. Sündisid faktidega täielikus vastuolus olevad väited ja seisukohavõtted. Ka taasiseseisvumisaegses ajalookirjanduses oli tagantjärele tarkusel ja nostalgial oluline koht.

Enamiku ilmunud artiklite ja tööde allikaline baas oli kahjuks piiratud – nad on Eesti-, Läti- ja Leedu-kesksed, mõjutatud pagulaste memuaaridest ja rahvusromantikast.

Taasiseseisvumise järel ilmunud kirjandus. Kui Balti riigid said tagasi iseseisvuse, leidis neid, kes uskusid, et on võimalik naasta 1939. aastasse. Usuti, et nõukogude ajastut on võimalik unustada või minema pühkida ja naasta kaotatud paradiisi. Paljud nostalgias kantud ajaleheartiklid, filmid ja ka telesaated on kuni viimase ajani püüdnud näidata sõdadevahelist perioodi kui vigadeta üldise heaolu aega. Kuid nostalgivaiba alt paljastuv tege-
likkus on hoopis midagi muud. Küsimuseks on kindlasti olnud ajaloopildi piiratus ja mittekriitiline eneseteadvuse kajastus. Ka täna leidub neid, kes tõstatavad minevikust rääkides küsimuse ideoloogilisest lubatavusest ja kuulutavad avalikult, et mitte heroiseerida tähendab reeta. Aga vist ei küsitagi sellistel puhkudel endalt, et keda reeta. Isikud, kes määrasid rohkem kui pool sajandit tagasi riigi saatust, on ajalooareenilt kadunud ning nende

³⁴ Eino Saaremaa. Eestlaste ajalugu 1920–1945. Ülevaade generatsioonilises käsitluses. Lähiajaloo nägemuslik ümberkirjutus. Elva, 1997.

toonased tõekspidamised ja ideoloogia on enamusele meist täieti vastuvõtmatu.

Lähenemises 1939.–1940. aasta sündmustele on kolme maa ajalookirjutuses erinevusi. Taas on tõstatatud küsimus ideoloogilisest lubatavusest.³⁵ Näiteks kui Martti Turtola avaldas Konstantin Pätsi eluloo, leidis Eestis ja eestlastest pagulaste seas „eksperte”, kes leidsid, et Soome ajaloolane ei tohiks üldse Eesti ajalugu uurida, ja et tulnuks otsida kinnitust massiteadvuse poolt aktsepteeritud seisukohtadele. Üks pagulaspoliitik aga süüdistas Turtolat selles, et ta olevat ignoreerinud Eesti poliitikute ja diplomaatide mälestusi ja tuginenud liigselt arhiivimaterjalidele. Turtolat võrreldi keskaegsete õpetlastega, kes olevat juurelnud asjatult selle üle, kui palju inglaid mahub tant-sima nõelapea otsas.³⁶

Enamus Läti ajaloolasi on püüdnud vältida kriitikat Ulmanise autoritaarreežiimi suhtes. Läti ajaloolane Indulis Ronis nimetab Ulmanise baaside lepingu sõlmimise järgset poliitikat finlandiseerumiseks: Ulmanis oli agressori vastu lojaalne, kuna soovis teda rahustada ja säilitada kas või väikest osa Läti riigist. Ta väidab, et Ulmanis ei legitimeerinud 1940. aastal Nõukogude Liidu okupatsiooni ühegi allkirjaga. Ulmanise vastutulekut kõigile Nõukogude nõudmistele nimetab Ronis nn. 1934. aasta 15. mai vabariigi likvideerimiseks, mida tehti selleks, et panna taas maksma 1922. aasta konstitutsioon.³⁷ Läti ajaloolastest tuleks märkida veel Aivars Stranga, Inesis Feldmanise, Martinš Virsise, Ilgvars Butulise, Antonijs Zunda ja Valters Ščerbinskise uurimusi.³⁸ Ajaloolased Feldmanis, Stranga ja Maksims Duhanovs panevad 1939.–1940. aasta alistumise ainult rahvusvahelise olukorra, Nõukogude Liidu ja Saksamaa kuritegeliku poliitika ja Balti riikide väikse arvele. Nad väidavad, et 1934. aastal loodud Balti liit ei saanud olla poliitiline instrument, sest selle kasutus ja abitus oli saanud rahvusvaheliste suhete kriisis ja jõu domineerimise taustal ilmselgeks.³⁹ Kuid Stranga ja Feldmanis leiavad, et kuna Ulmanis ja Päts kiitsid 1940. aasta juunis heaks

³⁵ Vt. Vello Helk. Eesti ajalugu on mitmetahuline. – *Looming*, 2, 1996, 225–241.

³⁶ Eesti Päevaleht (Estniska Dagbladet) 27.3.2003.

³⁷ Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā. Dokumenti un materiāli. Ar Indula Roņa ievada eseju „Kārlis Ulmanis Latvijas brīvvalsts likteņa stundās un viņa Golgātas ceļš”. Rīga, 1994, 142–149.

³⁸ I. Feldmanis, A. Stranga, M. Virsis. Latvijas Ārpolitika un starptautiskais stavoklis. Rīga, 1993; Inesis Feldmanis. Umgestaltungsprozesse im Rahmen des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934–1940. – *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Hrsg. von Erwin Oberländer in Zusammenarbeit mit Rolf Ahmann, Hans Lemberg und Holm Sundhausen. Ferdinand Schöningh, 2001; Ilgvars Butulis. Autoritäre Ideologie und Praxis des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934–1940. – *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*; Antonijs Zunda, Baltijas valstu problēma un Lielbritānija. Otrā pasaules kara gados (1939–1945). – *Latvijas Vēsture* 3 (55), 2004, 60–74; Valters Ščerbinskis. Somija Latvijas ārpolitikā 1918–1940. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga, 2003.

³⁹ M. Duhanovs, I. Feldmanis, A. Stranga. 1939. Latvia and the Year of Fateful Decisions. Rīga, 1994, 124.

juunivalitsuste moodustamise ja nõustused kõigi Nõukogude nõudmistega, siis see tegi Nõukogude Liidu okupatsiooni teostamise palju lihtsamaks.⁴⁰

Eesti ja Rahvasteliidu suhteid uurinud Eesti ajaloolane Vahur Made leiab, et 1939.–1940. aasta sündmuste puhul paremaid alternatiive lihtsalt ei olnud – välispoliitiline kriis 1930. aastate lõpul lihtsalt tõmbas Eesti endaga kaasa.⁴¹ Seega olid kõik 1939. ja 1940. aastal Eestit ja Lätit puudutavad otsused tehtud just nagu suurriikide pealinnades ja Tallinnas ning Riias ei olnud enam midagi otsustada.

Leedu ajalookirjanduses seevastu domineerib kriitiline suhtumine. Esile tõstmist väärivad eriti Zenonas Butkuse, Alfonsas Eidintase, Vytautas Žalyse ja Gediminas Rudise uurimused.⁴² Ajaloolane Liudas Truska leiab, et alitumine Nõukogude ultimaatumile 1940. aasta juunis oli piinlikult häbiväärne kapitulatsioon. Truska arvates oli valitsusel iseseisvuse kaitseks võimalik kasutada poliitilisi vahendeid, iseseisvuse kaotuse üheks põhjuseks peab ta aga rahvast kaugel seisvat autoritaarrežiimi. See suutis Truska sõnusti 1930. aastate lõpul kujunenud rahvusvahelises olukorras ainult juurelda küsimuse üle, kellele oleks kasulik iseseisvus loovutada – kas venelastele või sakslastele.⁴³

Venemaal ilmunud kirjandus. Küsimus 1939.–1940. aasta sündmustest on üks neid, mis takistab veel täna Balti riikide ja Venemaa vaheliste suhete normaliseerumist. Kuidas käsitletakse Balti riikide sõdadevahelist välispoliitikat praeguses Vene kirjanduses? Tänapäeva Vene ajalookirjandus on Balti küsimusele vähe tähelepanu osutanud. Nõukogude Liidu suhteid Balti riikidega on üksikud autorid käsitlenud vaid Nõukogude Liidu välispoliitikat kajastavates uurimustes.⁴⁴ Mitmed nõukogude perioodist tuntud autorid on jätkanud oma uurimistööd ja on oma varasemaid seisukohti

⁴⁰ Inesis Feldmanis, Aivars Stranga. The Destiny of the Baltic Entente 1934–1940. Riga, 1994, 104.

⁴¹ Vahur Made. Eesti ja Rahvasteliit. – Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. Tartu, 1999, 237.

⁴² Zenonas Butkus. Antilatviškas Lietuvos ir SSRS „džentelmeniškās“ susitarimas 1926 m. – Acta Baltica '94. Kaunas, 1997; Zenonas Butkus. Jei opozicije gauna prama iš svetur ... Tarpukario prosovietines ir antilenkiškos propagandos kreditoriai. – Kulturas Barai, 8/9, 1995; Zenonas Butkus. SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940). – Darbų ir Dienų, 7, Kaunas, Vytauto Didžiojo Universiteto leidukla, 1998; Zenonas Butkus. Die Entwicklung der Verfassungen der baltischen Staaten in der Zwischenkriegszeit – Litauisches Kulturinstitut (Lampertheim), 2004, 123–146; Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys, Alfred Erich Senn. Lithuania in European Politics. The Years of the First Republic, 1918–1940. Ed. by Edvardas Tuskenis. New York, 1999; Gediminas Rudis. Jungtinis antimetoninės opozicijos sąjudis 1938–1939 metais. – Lietuvos Istorijos metraštis. 1996 metai. Vilnius, 1996.

⁴³ Liudas Truska. Nebuvo politinių jėgų ... – Kremliaus klasta 1939.10.10.–1940.06.15. Spaudai paruošė A. Martinionis. Vilnius, 1995, 63–64.

⁴⁴ Vt. М. И. Семиряга. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. Высшая школа, 1992; М. И. Мельтюхов. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (документы, факты, суждения). Москва, 2000.

veidi revideerinud. Läti päritolu Vene ajaloolane Sīpols käsitleb Molotovi–Ribbentropi lepingut kasuliku tehinguna: Nõukogude Liit võitis lepinguga kaks aastat hingetõmbeaega ja hoidis ära Balti riikide sõttakiskumise 1939. aastal. Sīpols väidab, et leping võttis Saksamaalt võimaluse kasutada Balti riike platsdarmina ja et sõda algas tänu lepingule Nõukogude Liidu 1939. aasta piiridest mõnisada kilomeetrit kaugemal. Balti riikidega sõlmitud vastastikuse abistamise lepinguid nimetab Sīpols vastastikuse kokkuleppe tulemuseks, mille sõlmimiseks ei kasutanud Nõukogude Liit mingeid surveabinõusid, lepingud kindlustasid rahu Ida-Euroopas ja kaitsesid Balti riike Saksa agressiooni eest. Selliste väidete õigustamiseks esitab Sīpols ka Prantsuse, Inglise ja Ameerika Ühendriikide diplomaatiliste esindajate arvamusi ja väljavõtteid nende riikide ajakirjandusest. 1940. aasta sündmusi käsitlev peatükk kannab Sīpolsi raamatus pealkirja „Nõukogude Liidu strateegiliste positsioonide tugevdamine Baltikumis”. Okupatsioonist ei räägita. Sīpolsi järgi viidi Balti riikidesse ainult täiendav väekontingent ja seda olukorras, kus Saksamaa valmistus Balti riike okupeerima. Sīpols väidab, et Balti riikide valitsused olid majanduslikult ja poliitiliselt orienteeritud Saksamaale ja et Inglismaa ja Prantsusmaa tahtsid Saksamaaga kokku leppida ning kavandasid ristiretke Nõukogude Liidu vastu. Sīpols kordab 1940. aasta juunis Nõukogude ultimaatumis esitatud süüdistusi. 1940. aasta juunis Balti riikidele esitatud ultimaatumit nimetab ta Nõukogude valitsuse avalduseks, mis puudutas vastastikuse abistamise lepingu rikkumist. Autor rõhutab seejuures, et Saksa agressiooni vastased kaitseabinõud kiitsid heaks Balti riikidesse akrediteeritud Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide diplomaatilised esindajad. Sīpolsi järgi ei olnud Punaarmee täiendavate üksuste sisseviimisel midagi tegemist järgnevalt vallandunud valitsusvastaste miitingutega, valimiste ja Balti riikide Nõukogude Liidu osaks saamisega: „1940. aasta juuli keskel toimusid valimised. ... Sellisel moel ühinesid Läti, Leedu ja Eesti, kes olid välismaise relvastatud interventsiooni tulemusel Venemaast lahti kistud, oma rahvaste tahtel temaga uuesti.”⁴⁵

Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Ajaloo Instituudi egiidi all ja akadeemik A. Sahharovi toimetamisel välja antud kõrgkoolidele mõeldud õpikus „Venemaa ajalugu vanimatest aegadest tänase päevani” leiduvad järgmised seisukohad: Nõukogude valitsuse otsus sõlmida Hitleriga vastastikuse abistamise leping oli pealesunnitud samm; Saksamaaga alla kirjutatud salaprotokollid panid aluse Nõukogude Liidu piiride laienemisele lääne suunas; Nõukogude Liidul õnnestus praktiliselt ilma aktiivse sõjalise tegevuseta ühendada aastatel 1918–1920 eraldatud endise Vene impeeriumi territoorium; Nõukogude valitsuse surve tõttu olid Balti riigid sunnitud vastu võtma ettepaneku vastastikuse abistamise paktide sõlmimiseks; lepingute alusel viidi Balti riikide territooriumile Nõukogude väed ja algas sõjaliste

⁴⁵ Вилнис Сиполс. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной 1939–1941. Москва, 1997, 242.

baaside loomine; 1940. aastal moodustati Balti riikides Nõukogude-sõbralikud rahvavalitsused; 1940. aasta juulis toimunud valimistel võitsid kommunistid, kes kuulutasid välja nõukogude võimu ja pöördusid Nõukogude Liidu Ülemnõukogu poole palvega võtta Läti, Leedu ja Eesti Nõukogude Liidu koosseisu; lääneriigid hindasid seda akti kui anneksiooni.⁴⁶ Ultimaatumist ja okupatsioonist õpikus ei räägita.

Eelkirjeldatud õpikust erineb Moskva Rahvusvaheliste Suhete Instituudi (diplomaatide kooli) õpik „Rahvusvaheliste suhete ajalugu 1918–1939“. Selles räägitakse, et Molotovi–Ribbentropi lepingu salajase lisaprotokollil alusel ja 28. septembril sõlmitud sõpruse- ja piirilepingu alusel läksid (või lülitati) Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude Liidu koosseisu; 1989. aasta detsembris võttis NSV Liidu rahvasaadikute II kongress vastu spetsiaalse otsuse, milles tunnustati salajase lisaprotokollil olemasolu; see kuulutati juriidiliselt küündimatuks ja kehtetuks; sellega pandi küsimärgi alla Balti riikide Nõukogude Liiduga ühinemise õiguslik ning ideoloogiline legitiimsus, ehkki veel toonase ametliku versiooni järgi olid Balti riigid astunud Nõukogude Liitu vabatahtlikult.⁴⁷

Populaarteaduslikest raamatutest võiks näiteks tuua Mihhail Krõssini 2007. aastal ilmunud raamatut „Pribaltiiskii fašism“ ja Juri Jemeljanovi „Miks nad ei armasta pronksõdurit?“. Krõssin väidab, et Balti riigid sattusid Nõukogude Liidu koosseisu nii, et sellega ei rikutud toona kehtinud rahvusvahelist õigust. Krõssini põhiseisukohad on järgmised: Nõukogude Liitu ei saa Balti riikide okupeerimises süüdistada, kuna faktid lihtsalt ei luba seda teha; ühinemine Nõukogude Liiduga toimus kohalike kommunistide aktiivsel kaasabil ja elanikkonna märkimisväärse osa toetusel; Nõukogude Liit andis Leedule üle tema endise pealinna, seda tänu just Molotovi–Ribbentropi paktile ja pärast sõda sai Leedu Nõukogude Liidult veel Klaipeda. Krõssin leiab, et kõik, mis juhtus, ei toimunud mitte Kremli initsiatiivil, vaid Eesti, Läti ja Leedu parlamentide palvel ning et juriidilisest vaatevinklist vaadates oli kõik laitmatult tehtud. Ta rõhutab, et Balti vabariikide ühinemine fikseeriti ka Jalta konverentsil Stalini, Churchilli ja Roosevelti allkirjaga; Nõukogude Liidu koosseisus oli Balti liiduvabariikidel palju iseseisvam seisund kui varem ühinenutel ja et liiduvabariikidel oli formaalselt õigus ka lahku lüüa.⁴⁸ Ka Jemeljanovi lähenemisviis ei erine palju Krõssini raamatust. Jemeljanov tõdeb, et salalepingutel või avalike lepingute salajastel lisadel ei saa olla juriidilist jõudu neile, kes ei ole lepingu osalised ega tea ka sellise salalepingu

⁴⁶ История России с древнейших времен до наших дней. Учебник. Под редакцией доктора исторических наук, профессора, академика РАН А. Н. Сахарова. „Проспект“, Москва, 2007, 662.

⁴⁷ А. Ю. Сидоров, Н. Е. Клейменова. История международных отношений 1918–1939. Москва, 2006, 288–299.

⁴⁸ М. Крысин. Прибалтийский фашизм. История и современность. Издательский дом „Вече“, Москва, 2007, 6–7.

olemasolust. Edasi väidab autor, et KGB kaastööline V. Sidak on tõestanud, et fotokoopiad kadunud salajastest lisaprotokollidest on võltsingud. Jemeljanov oletab, et 1939. aasta 23. augustil ja 28. septembril sõlmitud lepinguga kaasaskäivate salajaste lisaprotokollide puhul on tõenäoliselt lihtsalt tegemist läbirääkimistel osalenud Saksa delegatsiooni liikmete esialgsete üles-tähendustega selle kohta, mida Kremliis räägiti.⁴⁹ Jemeljanov väidab ka, et alad, kus peatusid Saksamaa ja Nõukogude Liidu relvastatud jõud, ei vastanud mitte alati „salajaste protokollide“ tekstile ja seepärast on selge, et need polnud täitmiseks kohustuslikud. Jemeljanov toob ilma igasuguse analüüsita esile samad argumendid, mida nõukogude ajaloolased kasutasid 1939/40. aastal Balti riikides toimunu õigustamiseks: Balti riikide valitsevad ringkonnad vallandasid Talvesõja ajal Nõukogude-vastase kampaania, arutasid Nõukogude-vastase sõjalise liidu sõlmimist jne. Peatükk, mis puudutab Balti riikide okupeerimist, kannab pealkirja „Juunirevolutsioonid“, peatükk, milles on kirjeldatud inkorporeerimist, aga „Sotsialistlik valik Eestis, Lätis ja Leedus“.⁵⁰ Ultimaatumit nimetab Jemeljanov aga Nõukogude valitsuse poolt tehtud esildiseks (представление). Jemeljanovi järgi kaasnes Nõukogude vägede „tulekuga“ Balti riikidesse tööliklassi võitluse aktiveerumine fašistlike režiimide vastu. Seejuures näib autor uskuvat, et Leedu pealinn asus juba 1940. aasta juunis Vilniuses.⁵¹

Ka endise välisluure ülema Jevgeni Primakovi juhtimisel avaldatud Vene välisluure ajaloos väidetakse, et 1932. aastani oli Nõukogude Liidu luure ülesanne takistada Balti liidu loomist ja et 1920. ja 1930. aastatel olid Balti riigid Saksamaa ja teiste lääneriikide Nõukogude Liidu vastase luure platsdarmiks.⁵²

Venemaal ilmunud rahvusvahelise õiguse käsitlustes väidetakse, et sõdade vahel kehtinud rahvusvahelise õiguse tähenduses ei saa rääkida Balti riikide okupeerimisest ja annekteerimisest, kuna nende riikide valitsused olid 1939. aasta sügisel sõlminud Nõukogude Liiduga vastastikuse abistamise lepingu ja võtnud 1940. aasta juunis tingimusteta vastu ultimaatumit. Väidetakse, et toimunu käsitlemine okupatsioonina eeldanuks sõjalist konflikti, sõja kuulutamist ja sõjaväelise okupatsioonirežiimi olemasolu. Tunnistatakse, et Nõukogude valitsuse nõudmiste vastuvõtmisele eelnes sõjaline ähvardus. Seejuures aga viidatakse sõdadevahelisele rahvusvahelisele õigusele: see keelustas ainult sõja; põhimõte, mis keelas sõjalise jõuga ähvardada riigi territoriaalset terviklikkust või poliitilist iseseisvust, hakkas rahvusvahelistes suhetes maksma alles pärast Teist maailmasõda. Väidetakse, et ka Balti riikide annekteerimist ei saa käsitleda anneksioonina, kuna toonane rahvusvaheline

⁴⁹ Ю. Емельянов. Прибалтика. Почему они не любят Бронзового солдата? „Издатель Быстров“, Москва, 2007, 231–232.

⁵⁰ *Ibid.*, 259–282.

⁵¹ *Ibid.*, 265.

⁵² Очерки истории российской внешней разведки. Т. 3. 1933–1941 годы. Гл. ред. Е. М. Примаков. Москва, 1997, 264–28.

õigus luges juriidiliselt kehtetuks ainult sõja abil teostatud anneksiooni: Nõukogude väed asusid anneksiooni hetkel Balti riikide territooriumil mitte sõjalise rünnaku, vaid valitsuste vahel sõlmitud kokkulepete alusel, liitumise hetkel puudus Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahel sõjaseisukord ning vasakpoolsetest ja kommunistidest koosnevad rahvaesinduskogud hääletasid liitumise poolt. Nõustatakse ainult sellega, et moraalses plaanis võib hukka mõista Molotovi–Ribbentropi lepingu salajast lisaprotokolli, Nõukogude vägede sissemarsile eelnenud sõjalist ähvardust, ultimaatumit ja Balti riikide konstitutsiooni rikkumist Nõukogude Liitu astumise poolt hääletanud Balti parlamentide valimiste puhul.⁵³

Vahest oleks ülekohtune süüdistada selliste seisukohtade tingimusteta omaksvõtmises kõiki Vene ajaloolasi. Vene ajaloolane professor Mihhail Semirjaga tõdeb, et Molotovi–Ribbentropi lepingul oli alternatiiv ja et 1940. aastal Balti riikides toimunud sündmustes oli otsustav osa Nõukogude teguril. Tõsi, 1940. aasta juunis Balti riikidele esitatud ultimaatumit nimetab Semirjaga siiski dokumendiks, milles formuleeritud konkreetset nõudmised anti „avameelse ultimaatumi vormis”.⁵⁴ Viimastel aastatel on Balti küsimusest huvitunud ka mitmed nooremad ajaloolased. Näiteks on Oleg Ken ja Aleksandr Rupassov suutnud käsitleda objektiivselt ka Balti riikide välispoliitikat.⁵⁵

Mitmed Vene ajaloolased leiavad, et 1940. aastal Balti riikides toimunud sündmustes oli otsustav osa Punaarmee. Nad ei eita, et nn. juunirevolutsioon Baltikumis toimus Nõukogude tankide toetusel. Näitena võib nimetada 2006. aastal Leedu Ajaloo Instituudi ja Venemaa TA Üldajaloo Instituudi ühisväljadena Vilniuses ilmunud dokumentide kogumikku „Nõukogude Liit ja Leedu Teise maailmasõja aastatel” (I kd), Leedu Vabariik (märts 1939 – august 1940).⁵⁶ Enamik kogumikus avaldatud dokumentidest käsitleb baaside ajastut. Väiksem osa dokumentidest on pühendatud 1940. aasta suvel toimunud okupeerimisele. Nimetatud Leedu ja Vene ajaloolaste ühistöös valminud dokumentide kogumik annab hea ülevaate Nõukogude valitsuse ekspansiivsest poliitikast Balti riikide suhtes aastatel 1939–1940.

Peab märkima, et täna eelistavad Vene ajaloolased enam tegelda Soome Talvesõja või Poolaga seonduva uurimisega. Võrreldes nõukogude ajastuga

⁵³ С. В. Черниченко. Теория международного права. Т. II. Старые и новые теоретические проблемы. Москва, 1999, 72–79; vt. ka Международное публичное право. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное. Под ред. К. А. Бекяшева. Москва, 2001, 51.

⁵⁴ М. И. Семиряга. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941, 226.

⁵⁵ Vt. О. Н. Кен, А. И. Рупасов. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.) Проблемы. Документы. Опыт комментария. Санкт-Петербург, 2000.

⁵⁶ СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Т. I. СССР и Литовская республика (март 1939–август 1940 гг.). Сборник документов. Составители А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева. Вильнюс, 2006.

võiks tänase Venemaa Balti riikides 1939–1940 toimunule lähenemises tuua esile järgmisi erinevusi: 1. Molotovi–Ribbentropi pakti salajast lisaprotokollile olemasolu reeglina ei eitata. 2. Valdavalt on loobunud nn. revolutsiooni-teooriast, selle asemel räägitakse sisepoliitilisest kriisist Balti riikides. 3. Valdavalt on loobunud väidetest, et Nõukogude välispoliitika oli suunatud rahu säilitamisele ja Balti riikide kaitsmisele, selle asemel räägitakse strateegilistest eesmärkidest ja vajadusest kindlustada oma piiride julgeolekut. 4. Balti riike ei süüdistata enam Nõukogude-vastase sõjalise agressiooni ettevalmistamises.

Väljendit „okupatsioon“ kasutab Balti riikide puhul vaid mõni üksik autor. Kuid okupeerimise fakti üldiselt ei tunnustata. Väidetakse, et okupatsioonist saaks rääkida siis, kui 1940. aastal oleks Balti riikide ja Nõukogude Liidu vahel valitsenud sõjaseisukord või kehtinud sõjaväeline okupatsioonirežiim. Hinnangute andmisel domineerivad seega ideoloogilised, poliitilistest huvidest lähtuvad lähtekohad.

Eri rahvaste lähenemine oma minevikule on olnud erinev ja jääb selleks ka tulevikus. Sageli määravad seda poliitilised ja ideoloogilised lähtekohad. Pole õigustatud lootus, et mõni suurrahvas suudaks kergelt ümber hinnata oma ajalugu ja jäägitult tunnistada minevikus tehtud kuritegusid. Tõsi, mõned rahvad on oma minevikus tehtud vigu ja kuritegusid siiski tunnistanud. Täna pole veel saabunud see aeg, kus ka Venemaal kirjutataks Balti riikide XX sajandi ajalugu nii, et saaksime valdavat osa sellest aktsepteerida.

Historiograafiline ülevaade näitab, et seni puudus uurimus, kus oleks üheaegselt käsitletud Balti riikide välispoliitikat ja seda nii Lääne kui ka endise Nõukogude Liidu arhiivide materjalide põhjal.

Uurimisobjektiks on valdavalt poliitiline allikmaterjal, millest suure osa moodustavad diplomaatide ettekanded, memorandumid ja ka erakirjavahetus. Nendest paremaid allikaid käsitletava perioodi mõistmiseks pole olemas.

Uurimus põhineb järgmistel arhiivimaterjalidel: Eesti Riigiarhiiv, Eesti Riigiarhiivi Filiaal, Läti Ajalooarhiiv (*Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs*), Läti Riigiarhiivi Filiaal (*Latvijas Valsts Arhīvs – Filialis*), Leedu Riigi Keskarhiiv (*Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas*), Poola Uusimate Aktide Arhiiv (*Archiwum Akt Nowych*), Soome Välisministeeriumi Arhiiv (*Ulkoasiainministeriön Arkisto*), Soome Rahvusarhiiv (*Suomen Kansallisarkisto*), Soome Sõjaarhiiv (*Suomen Sota-arkisto*), Soome Kirjanduse Seltsi Kirjandusarhiiv (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjallisuusarkisto*), Briti Riigiarhiiv (*UK National Archives*), Rootsi Riigiarhiiv (*Sveriges Riksarkiv*), Rootsi Sõjaarhiiv (*Kungliga Krigsarkivet*), Balti Arhiiv (*Baltiska Arkivet*), Ungari Riigiarhiiv (*Magyar Országos Levéltár*) ja Ungari Sõjaajaloo Arhiiv (*Magyar Hadtörténelmi Levéltár*).

Oluline osa materjale on saadud järgmistest Venemaa arhiividest: Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv (*Архив внешней политики Российской Федерации*), Ajaloolis-Dokumentaalsete Kollektsoonide Hoidmise Keskus

(Центр хранения историко-документальных коллекций), Venemaa Riiklik Majandusarhiiv (Российский государственный архив экономики), Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv (Российский государственный военный архив), Venemaa Riiklik Sotsiaal-Poliitilise Ajaloo Arhiiv (Российский государственный архив социально-политической истории), Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv (Государственный архив Российской Федерации) ja Venemaa Majandusarengu ning Kaubandusministeeriumi Arhiiv (Архив Министерства Экономического развития и торговли Российской Федерации).

Ameerika Ühendriikide arhiividest on kasutatud Californias asuvat Hooveri Instituudi Arhiivi (*Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Hoover Institution Archives*), Washington DC-s asuvat Kongressi Raamatukogu käsikirjade osakonda (*Library of Congress, Archival Manuscript Material*), New Yorgis asuvat Franklin D. Roosevelti Raamatukogu (*Franklin D. Roosevelt Library*), Washington DC-s asuvat USA Rahvuslikku Arhiivi I (*US National Archives I*) ja Marylandis asuvat USA Rahvuslikku Arhiivi II (*US National Archives II*). Viimases arhiivis säilitatakse mikrofilmide kogu 1945. aastal ameeriklaste ja inglaste kätte langenud Saksa arhiividest. Pärast mikrofilmimist 1960. aastal tagastati materjalid Saksamaale.

Saksa arhiividest on kasutatud ainult Berliinis asuva Saksa Välisministeeriumi Arhiivi (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*) materjale.

Kõige ulatuslikumalt on kasutatud Eesti Riigiarhiivi, Eesti Riigiarhiivi Filiaali, Läti Ajalooarhiivi ja Venemaa Välispoliitika Arhiivi materjale. Eesti Riigiarhiivis on põhjalikult läbi uuritud Eesti Välisministeeriumi fond. Selles sisalduv välisministeeriumi kirjavahetus saatkondadega ja saatkondade ettekanded ministeeriumile olid Eesti välispoliitika uurimisel oluliseks allikaks. Eesti Välisministeeriumi arhiivist puudub suur osa 1930. aastate lõpu ja 1940. aasta materjale. Eesti Berliini saatkonna ettekanded on säilinud osaliselt. Ka Eesti Sõjavägede Staabi II osakonna (luureosakonna) materjalid, mis aitaksid mõista riigi kaitsepoliitikat, on säilinud vaid osaliselt. Kohe pärast Molotovi–Ribbentropi pakti sõlmimist anti Helsingi, Riia ja Moskva saatkonnale korraldus hävitada Eesti riigi mainet kahjustada võivad dokumendid. Dokumente hävitati ka Eestis. Olulist täiendust diplomaatide ettekannetele pakkusid Eesti Riigiarhiivi Filiaalis säilitatavad Nõukogude Liidu poliitilise luure materjalid – kirjavahetus Tallinna residentuuriga. Need materjalid andis Moskva Eesti NSV-le üle 1957. aastal. Suur osa Nõukogude luuredokumente asub Venemaa Välisluure arhiivis, millele uurijad ligi ei pääse. Sellele vaatamata võib Eestisse jäänud materjalide põhjal öelda, et need on aastatepikkuse süstemaatilise töö tulemus. See fond annab piisavalt hea ülevaate Nõukogude luure tegevusest Eestis ja võimaldab paremini mõista mitme välispoliitilise otsuse tagamaid.

Läti Ajalooarhiivi materjalidest on kasutatud järgmisi fonde: välisministeeriumi administratiiv-juriidiline osakond; välisministeeriumi poliitilis-majanduslik osakond; Balti osakond ja Lääne osakond. Neis fondides

leiduvad Läti välisesindajate ettekanded. Enim tähelepanu on pööratud Läti Tallinna, Kaunase, Varssavi ja Helsingi saatkonna ettekannetele.

Venemaa Välispoliitika Arhiivi materjalidest on läbi vaadatud Nõukogude Liidu Tallinna, Riia ja Kaunase saatkonna materjalid ja rahvakomissaride Georgi Tšitšerini, Maksim Litvinovi ja Vjatšeslav Molotovi fondid. Enim on pööratud tähelepanu Tallinna saatkonnale. Mitmed Vene arhiivid ja osa mitme arhiivi fondidest jäid aga töö autorile suletuks. Võib esitada küsimuse, et kui usaldatavad on Nõukogude diplomaatide ja kaubandusesindajate ettekanded ja memorandumid? Kui aga kuulutada need dokumendid võltsinguks, siis missugune olnuks võltsimise eesmärk? Pole usutav, et erinevad Nõukogude diplomaadid tähistasid oma ettekande märkega „täiesti salajane“ ainult seepärast, et mängida mingit mängu või kirjutada tulevaste ajaloolastele eesmärgil kompromiteerida mõnda Eesti, Läti ja Leedu riigimeest. Kriitikat ei kannata ka mõningate „ekspertide“ väide, et Nõukogude saadikute ettekannetele vajutas pitseri asjaolu, et nõukogude režiimi ajal olid Nõukogude diplomaadid ja kaubandusesindajad sunnitud kirjutama ainult seda, mida Moskvas oodati, ja et nende ettekanded ja memorandumid on koostatud tole aja bolševistliku fraseoloogia vaimus ja soovivat tegelikkuse pähe esitades. Autorile pole teada ühtki akadeemilist uurimust, milles oleks tõestatud, et erinevalt lääneriikide diplomaatidest tegelesid Nõukogude diplomaadid sõdadevahelisel perioodil ainult oma valitsuse desinformeerimisega – valitsusele meelepäraste valede väljamõtlemisega. Nõukogude diplomaatide rumalusest kirjutasid eriti Balti pagulased oma mälestustes ja artiklites.⁵⁷ Samas on lääneriikide ajaloolased hinnanud mitmeid sõdadevahelise perioodi Nõukogude diplomaate oma ala tõeliste asjatundjatena. Selge on üks – allikakriitika on vajalik kõigi maade diplomaatide ettekannete ja memorandumite kasutamisel.

1920. aastatel ja 1930. aastate esimesel poolel oli Nõukogude diplomaatide ettekannetes piisavalt kriitikat Välisasjade Rahvakomissariaadi ühe või teise seisukoha aadressil. Rahvakomissariaat ja saadikud vaidlesid sageli üsna teravalt maa välispoliitika üle.⁵⁸ Ettekannete toon on kaine ja realistlik. Nendes kumab läbi soov panna maksma suurriigi mõju ja domineerimine. Maailmarevolutsiooni üle ei arutleta. Muutus tuli pärast 1937. aastat, kui nn. Suure Puhastuse käigus hävitati enamik tsaaririigis hariduse saanud ja rahvakomissar Georgi Tšitšerini ajal Välisasjade Rahvakomissariaati ja saatkondadesse toodud kaadrist. Uue generatsiooni diplomaadid ja ka mõned allesjäänud esitasid edaspidi tegelikkust tõepoolest sageli Moskva soovidele vastavalt.⁵⁹

⁵⁷ Vt. nt. Heinrich Laretei. Saatuse mängukanniks. Mällu jäänud märkmeid. Tallinn, 1992, 150–155.

⁵⁸ Vt. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Европа. Решения „особой папки“. 1923–1939. Москва, 2001, 13.

⁵⁹ Nt. Läti Varssavi saadik Miķelis Valters iseloomustas 1938. aastal uue generatsiooni Nõukogude diplomaate, võrreldes endistega, kui vähese haridusega, upsakaid, kalke ja tahumatuid isikuid. Vt. Valters Varssavist 4.6.1938. LVVA 2574-15-96, 106.

Uurimuses on kasutatud ka NKVD poolt arreteeritud Balti poliitikute ülekuulamise protokolle ja omakäelisi ülestunnistusi. Mis tahes repressiivorganite surve all antud tunnistused võivad sisaldada tunnistuse andjale pealesunnitud ja sellest tulenevalt tõele mittevastavaid ütlusi. Seepärast on töös kasutatud NKVD materjalidesse suhtunud kriitiliselt. Ülekuulamisprotokollides leiduvat informatsiooni on kasutatud enamasti siis, kui sellele on leitud kinnitust teistest allikatest.

Eri maade diplomaatiliste esindajate kirjavahetuse kõrvutamine andis hea võimaluse kontrollida välisesindajate ettekannetes sisalduvate väidete õigsust ja täita neid lünki, mis tulenevad vajalike arhiivimaterjalide puudumisest Eestis. Võrdlemisvõimalused tulenesid ka kolme geostrateegiliselt samas asendis oleva maa välispoliitika üheaegsest käsitlemisest.

Omaette allikate grupi moodustavad välispoliitiliste dokumentide kogud. Need täiendavad arhiivimaterjale. Uurimuses on kasutatud Saksamaa, Itaalia, Inglismaa, Ameerika Ühendriikide, Nõukogude Liidu (Venemaa), Eesti, Läti ja Leedu dokumentide kogusid. Alternatiivseks allikaks diplomaatide ettekannetele on ka ajakirjandus. Käsitletava teema uurimisel olid olulised ka uuritavat ajastat kajastavad perioodilised väljaanded – Balti riikide, Soome ja ka suurriikide ajakirjandus. Süstemaatiliselt on läbi vaadatud Eesti suuremad päevalehed „Postimees“, „Päevaleht“, „Kaja“, „Uus Eesti“ ja „Vaba Maa“, Nõukogude ajakirjandusest aga „Pravda“ ja „Izvestija“. Läti ja Leedu ajakirjandust on kasutatud vähem.

Teatud lisa arhiividokumentidele ja kirjandusele pakuvad mälestused. Mälestustes leidub teavet, mida arhiividest pole võimalik leida. Mälestustesse on aga suhtunud kriitiliselt. Eesti diplomaatide, poliitikute ja sõjaväelaste memuaaridest on käesolevas uurimuses kasutatud Aleksander Warma, Georg Meri, Heinrich Laretei, Elmar Tambeku ja Alfred Lutsu mälestusi.⁶⁰ Leedulaste mälestustest võiks nimetada sõjaväe juhi Stasys Raštikise ja Berliini saadiku Kazys Škirpa mälestusi. Soome autoritest, kes on oma mälestustes kajastanud Balti riikidega seonduvat, võiks nimetada keeleteadlast Lauri Kettuneni, Kaitsenõukogu esimeest C. G. E. Mannerheimi, välisministeeriumi poliitilise osakonna juhatajat Aaro Pakaslahti ja Berliini saadikut Aarne Wuorimaad, venelastest aga siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria abi Pavel Sudoplatovit.⁶¹

⁶⁰ Aleksander Warma. Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–1944. Lund, 1971; Georg Meri. Hetki ennen Viron tuhoa. – Suomen Kuvalehti 37, 13.9.1991; Heinrich Laretei. Baaside ajastu välispoliitika. – EÜS Põhjala LXX koguteos. Stockholm, 1954; Heinrich Laretei. Saatuse mängukanniks. Tallinn, 1992.; Elmar Tambek. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. Esimene raamat. Toronto, 1964; Alfred Luts. Heitluste keerises I. Lund, 1975.

⁶¹ Lauri Kettunen. Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960. Helsinki, 1960; C. G. Mannerheim. Mälestused. Stockholm, 1952; Aaro Pakaslahti. Talvisodan poliittinen näytelmä. UM:n poliittisen osaston päällikön päiviä ja öitä. Porvoo–Helsinki, 1970; Aarne Wuorimaa. Lähettiläänä Hitlerin Saksassa. Keuruu, 1967. Павел Судоплатов. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. Москва, 2001; Павел Судоплатов. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. Москва, 1997.